

Ετερολογίες

Περιοδική Έκδοση Κοινωνικής Θεωρίας και Έρευνας
για το Δίκαιο

Τρόπος παραπομπής:

Φλυτζάνης, Γιάννης, «Για μια ανανέωση της κοινωνικής θεωρίας μέσα από τον αναστοχασμό για τη δημοκρατία», *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο*, τεύχος 1, Ιούνιος 2019, σελ. 3-23. Προσβάσιμο σε: <https://eterologies.com/2019/05/31/honnethanddemocracy/>

Βιβλιοκρισία

Axel Honneth, Η Ιδέα του Σοσιαλισμού. Μια προσπάθεια επικαιροποίησης.

μετάφραση Μαρία Τοπάλη, Αθήνα: Πόλις, 2018

Για μια ανανέωση της κοινωνικής θεωρίας μέσα από τον αναστοχασμό για τη δημοκρατία.

Γιάννης Φλυτζάνης*

Η εστίαση της κανονιστικής κοινωνικής θεωρίας στον αναστοχασμό για τη δημοκρατία και τα δικαιώματα με σημείο αναφοράς το χαμπερμασιανό *Faktizität und Geltung/ Το Πραγματικό και το Ισχύον* (1992)¹ επηρέασε το νομικό στοχασμό γονιμοποιώντας τον θετικά². Στο παρόν θα αναφερθώ στη σχετικά πιο πρόσφατη συμβολή ενός

---

* Υπ. Δρ. Νομικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεματική μου αποτελεί η κριτική κοινωνική θεωρία του Henri Lefebvre την οποία εξετάζω ως συνηγορία υπέρ της δημοκρατικής αυτοδιοίκησης της αστικής κοινωνίας των πολιτών.

¹ Habermas, Jürgen, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1998. Το έργο εκδόθηκε πρώτη φορά στα 1992.

² Από την ελληνική θεωρία δικαίου βλ. τις σημαντικές σχετικές συμβολές των: Σούρλα, Παύλου, *Δημοκρατία και Αυτονομία*, Αθήνα: Πόλις, 2017 και ιδίως τις σελ. 105-252 όπου τα κεφάλαια: «Διαδικασία», «Δημοκρατία και δικαιώματα: Δημόσια και ιδιωτική αυτονομία κατά τον Jürgen Habermas», «Φιλοσοφία και

από τους επιγόνους της σχολής της Φραγκφούρτης, του Axel Honneth, μέσα από την κανονιστική του πρόταση του για τη δημοκρατική μορφή ζωής. Στο επίκεντρο της ανάπτυξης μου θα θέσω το έργο του *Η Ιδέα του Σοσιαλισμού* (2015)³ επιχειρώντας, σε αδρές γραμμές, να ανασυγκροτήσω εσωτερικά το επιχείρημα του για τη δημοκρατική αυτοθέσμιση του κοινωνικού, ενώ ταυτόχρονα θα αναπτύξω και τις προτάσεις του A. Honneth για μία δημιουργική ανανέωση της κανονιστικής στοχοθεσίας της παραδοσιακής σοσιαλιστικής ιδέας. Τέλος, θα επιχειρήσω μια κριτική αποτίμηση της επεξεργασίας για τη δημοκρατία που μας προσφέρεται στο συγκεκριμένο έργο .

1. Η κρίση της κοινωνικής θεωρίας και η στροφή της από τις οικονομικές σχέσεις στη δημοκρατία. Αρχικά, διευκρινίζεται ότι βρισκόμαστε στο πεδίο της ορθολογικής κανονιστικής θεωρίας που αποβλέπει στην κοινωνική χειραφέτηση. Μία θεωρία που λειτουργεί συλλαμβάνοντας τις κρίσεις που απειλούν την κοινωνική αναπαραγωγή και αναστοχαζόμενη τις εμμενείς δυναμικές εντός του

δημοκρατία: Ο φόβος του πλατωνισμού στους Rawls και Habermas», Σταμάτη, Κώστα, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Αθήνα: Πόλις, 2000 και κυρίως το κεφάλαιο: «Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα», σελ. 42-79, Παρούση, Μιχάλη, *Διαβουλευτική δημοκρατία και επικοινωνιακή ηθική*, Αθήνα: Ίνδικτος, 2005.

³ Honneth, Axel, *Die Idee des Sozialismus: Versuch einer Aktualisierung*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 2015. Στο παρόν οι παραπομπές γίνονται στην ελληνική μετάφραση του έργου (Honneth, Axel, *Η Ιδέα του Σοσιαλισμού. Μια προσπάθεια επικαιροποίησης*, μετάφραση Μαρία Τοπάλη, Αθήνα: Πόλις, 2018).

κοινωνικού σώματος που δύνανται να υπερβούν τις όποιες του παθογένειες και να το ανασυγκροτήσουν σε ένα ανώτερο επίπεδο, διευρύνοντας κατά συνέπεια το χώρο της δικαιοσύνης και της ελευθερίας. Ο κριτικός αναστοχασμός ασκείται πέρα από οποιαδήποτε αυθεντία, παράδοση, βεβαιότητα, ενώ ταυτόχρονα υπερβαίνει μία αμιγώς θεωρησιακή προσέγγιση (speculativen), καθώς συνάγει ορθολογικές αρχές εμμενώς μέσα από την κοινωνική πράξη στην οποία αποδίδει εν συνεχεία και τα όποια πορίσματα του (εξάλλου πρόκειται για θεωρητική δραστηριοποίηση που συλλαμβάνει τον εαυτό της ως τμήμα της κοινωνικής πράξης)⁴. Πρώιμα και ατελή στοιχεία αυτής της προσέγγισης μπορούμε να συναντήσουμε στους ουτοπιστές στοχαστές και κοινωνιολόγους Saint-Simon, Robert Owen και Charles Fourier, ενώ στο μετέπειτα μαρξικό corpus θα εντοπίσουμε μία από τις πιο επεξεργασμένες και λεπτοφυείς εκφράσεις της συγκεκριμένης οπτικής. Οι παραπάνω θεωρητικές αναπτύξεις θα εμπνεύσουν το σοσιαλιστικό κίνημα, αλλά και θα εμπνευστούν από αυτό. Η στοχοθεσία του τελευταίου θα περιστραφεί όμως σχεδόν αποκλειστικά γύρω από την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων, αποτελώντας το απότοκο της δυναμικής του βιομηχανισμού του 19^{ου} αιώνα και της γέννησης του εργοστασιακού

---

⁴ Βλ. το άρθρο που αποτελεί σημείο αναφοράς αναδεικνύοντας το γνωσιολογικό υπόβαθρο της κριτικής κοινωνικής θεωρίας: Horkheimer, Max, «Traditionelle und kritische Theorie» σε: *Zeitschrift für Sozialforschung. Jahrgang 6*. 1937, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980, σελ. 245-624.

⁵ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 20. Αναλυτικά για την προσπάθεια αναβίωσης και ανανοηματοδότησης της λουκασιανής πραγματοποίησης: Honneth, Axel,

εργάτη που οργανώνεται συλλογικά. Επιπρόσθετα, το συγκεκριμένο κίνημα θα διακρίνει νομοτέλειες ιστορικές που επιβεβαιώνουν την ανάγνωσή του τόσο για την επικείμενη καταστροφή του καπιταλισμού όσο και για τα εξελικτικά στάδια που θα οδηγήσουν αναπότρεπτα στην κοινωνική χειραφέτηση.

Για τον A. Honneth η σύγχρονη παρακμή της συγκεκριμένης στόχευσης του σοσιαλιστικού κινήματος είναι κάτι παραπάνω από εμφανής. Δύο ενδεικτικές παρατηρήσεις καταδεικνύουν το μέγεθος του προβλήματος. Η «πραγμοποίηση» που έχει κατισχύσει και υποβάλλει ότι οι παραγωγικές σχέσεις δεν αλλάζουν ουσιαδώς, καθώς αντιμετωπίζονται όπως τα πράγματα: παραμένουν κάτι το εξωτερικό, πέρα από τις ανθρώπινες δυνάμεις, εκφεύγουν της κοινωνικής πράξης και την καταπιέζουν ετεροκαθορίζοντας την⁵. Επιπρόσθετα, η επικράτηση μίας μεταμοντέρνας ανάγνωσης της ιστορίας καθιστά ύποπτες ολοκληρωτισμού οποιεσδήποτε καθολικές αναγνώσεις του ιστορικού, οι οποίες καταλήγουν σε εξελικτικιστικές

Verdinglichung: Eine Anerkennungstheoretische Studie, Berlin: Suhrkamp Verlag, 2015. Για μια αυστηρή κριτική στην προσπάθεια του Honneth βλ. Καβουλάκος, Κωνσταντίνος, *Ιστορία και Πράξη, Η φιλοσοφία της πράξης του Γκέοργκ Λούκατς*, Αθήνα: Τόπος, 2018, σελ. 177-188. Οι ενότητες έχουν τους χαρακτηριστικούς τίτλους «Τι δεν είναι πραγματοποίηση» και «Μια πραγματοποιημένη έννοια πραγματοποίησης».

προτάσεις μιας συνολικής μελλοντικής χειραφέτησης⁶. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει πλέον για μια θεωρία κοινωνικής χειραφέτησης είναι να απομακρυνθεί συνειδητά από την αναστοχαστική της γείωση στην κοινωνική πράξη και να μετατραπεί σε μία ακόμη κανονιστική πρόταση που θα αντιμάχεται τις υπόλοιπες θεωρήσεις της κανονιστικής πολιτικής φιλοσοφίας (όπως συμβαίνει πχ. με τον αναλυτικό μαρξισμό)⁷. Μπορεί να συνεχίσει κατά συνέπεια με ένα δεοντικό πρόταγμα που όντας όμως απαρχαιωμένο και στηριζόμενο σε μη επικαιροποιημένα ιστορικά δεδομένα, δε θα βρίσκει καμία απήχηση στο κοινωνικό είναι.

---

⁶ Βλ. το εμβληματικό έργο ως προς το τέλος των καθολικών αφηγήσεων στη «μεταμοντέρνα κατάσταση»: Lyotard, Jean-François, *La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir*, Paris: Les éditions de minuit, 1979.

⁷ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 81-82. Για τις σχετικές θέσεις του αναλυτικού μαρξισμού βλ. κυρίως: Cohen, Gerald-Allan, *Γιατί όχι σοσιαλισμός;*, μετάφραση: Νικόλας Βρούσαλης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2010.

⁸ Μεταξύ άλλων: Heller, Agnes, *Η μεγάλη δημοκρατία*, μετάφραση: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Έρασμος, 2007. Για μια σχετική ανάλυση: Kammas, Anthony, «Reconciling Radical Philosophy and Democratic Politics: The Work of Agnes Heller and the Budapest School», *Critique*, vol.35 no. 2, 2007, σελ. 249–274.

⁹ Το σύνολο του έργου του H. Lefebvre μπορεί να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα της κριτικής στους ολοκληρωτισμούς των πολιτικών συστημάτων της νεωτερικότητας του 20^{ου} αιώνα και ως προσπάθεια της δημοκρατικής αυτοδιοίκησης της αστικής κοινωνίας των πολιτών. Από τα πρώτα του κείμενα στο μεσοπόλεμο που αφορούσαν την καταγγελία του φασισμού που «μυστικοποιεί» τη συνείδηση μέσα από τη χρήση της ιδεολογίας του

Η στρατηγική απάντηση για τη σχολή της Φραγκφούρτης αλλά και για ένα μεγάλο τμήμα της ετερόδοξης μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας (εδώ αναφέρουμε και τη σχολή της Βουδαπέστης και το έργο της Agnes Heller⁸ καθώς και το έργο του Henri Lefebvre⁹) θα είναι η απομάκρυνση από τον οικονομίστικο νετερμιστικό και η όλο και πιο επισταμένη μελέτη του πολιτικού φαινομένου, της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων¹⁰. Καμπή θα αποτελέσει η κρίση του μεσοπολέμου και η άνοδος του ναζιστικού ολοκληρωτισμού: η πρώτη γενιά της σχολής θα στοχαστεί τη δημοκρατία μέσα από τη φασιστική της άρνηση. Ο Κρατικός Καπιταλισμός (1941) του Friedrich Pollock, Το αυταρχικό κράτος (1942) του Max Horkheimer καθώς και η μελέτη του Franz Neumann με τον τίτλο Βέεμωθ (1942, 1944) θα αποτελέσουν

εθνικισμού, στα ώριμα του έργα που αφορούν τον τρόπο δημοκρατικής οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών με επίκεντρο τη χωρική μονάδα και την πόλη και μέσα από τη χρήση ενός ανανοηματοδοτημένου δικαιωματικού πλαισίου, έως τις ύστερές του επεξεργασίες που μελετάει την ένταση πολιτικού συστήματος και κοινωνίας και τη δυνατότητα ενός μελλοντικού πολιτικού συμβολαίου. Ενδεικτικά βλ. τα έργα: Lefebvre, Henri και Guterman, Norbert, *La conscience mystifiée*, Paris: Gallimard, 1936. Lefebvre, Henri, *Le Nationalisme contre les nations*, Paris: Editions Sociales, 1937. Του Ιδίου, *Le droit à la ville*, Paris: Anthhropos, 1967. Του ιδίου, *Le Manifeste Differentialiste*, Paris: Gallimard, 1971. Του Ιδίου, *La production de l'espace*, Paris: Anthropos, 1974. Του ιδίου, *De l'Etat*. 4 vol. 1976-1978, Paris: UGE. Lefebvre, Henri και Groupe Navarrenx, *Du contrat de citoyenneté*, Paris: Syllepse, 1991.

¹⁰ Βλ. χαρακτηριστικά την ανάλυση του Wellmer, Albrecht, «Ριζοσπαστική Κριτική της νεωτερικότητας ή θεωρία της νεωτερικής δημοκρατίας;» σε Καβουλάκος, Κωνσταντίνος (επιμ.) *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα: Νήσος, 2003, σελ. 245-279.

κάποια από τα χαρακτηριστικότερα έργα που θα σηματοδοτήσουν τη συγκεκριμένη στροφή¹¹. Οι επόμενες γενιές θα επιχειρήσουν με τη σειρά τους να επεξεργαστούν μία θετική δημοκρατική πρόταση: ο Jürgen Habermas μέσα από τη διαδικαστική του δημοκρατία¹² και ο Albrecht Wellmer συνομιλώντας με το χαμπερμασιανό έργο και κάνοντας προτάσεις που αφορούν το δημοκρατικό πολιτισμό¹³. Για τον A. Honneth οφείλουμε να εκκινήσουμε από το ανολοκλήρωτο των αιτημάτων της γαλλικής επανάστασης, να τα ριζοσπαστικοποιήσουμε ανανοηματοδοτώντας την ελευθερία και συνδέοντας την με την αλληλεγγύη, με στόχο να καταλήξουμε σε μία μορφή δημοκρατίας που θα καλύπτει κάθε τομέα της ζωής μας.

2.1. Τα σημεία ανανέωσης της κανονιστικής πρότασης. Ο A. Honneth στηριζόμενος κυρίως στα ανανεωτικά πορίσματα ενός εγγελιανού νεο-μαρξισμού που έχει στο επίκεντρό του την ολότητα και εκμεταλλεύμενος επιλεκτικά και άλλες θεωρητικές παραδόσεις (όπως οι μετα-μαρξιστικές προσεγγίσεις του Κορνήλιου Καστοριάδη και του ιταλικού εργατισμού ή ο πραγματισμός του John Dewey) θα επισημάνει τα σημεία όπου η κανονιστική πρόταση του σοσιαλισμού

---

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Jay Martin, *Η Διαλεκτική Φαντασία. Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας. 1923-1950*, πρόλογος-μετάφραση: Φώτης Τερζάκης, επιμέλεια: Κώστας Λιβιεράτος-Γιώργος Σαγκριώτης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009. Ιδιαίτερα το κεφάλαιο με τον τίτλο «Η ανάλυση του Ινστιτούτου για τον ναζισμό», σελ. 143-172.

¹² Habermas, Jürgen, «Three Normative Models of Democracy», *Constellations* vol.1/ no. 1, December 1994, σελ. 1–10.

χρήζει μεταρρύθμισης¹⁴. Ο σκοπός του θα είναι να αναπτύξει μία σύγχρονη κοινωνική θεωρία χειραφέτησης που έχει αποβάλλει τα ιστορικά περιορισμένα της χαρακτηριστικά αποκτώντας την ευρύτητα που απαιτείται ώστε να συντονιστεί με τη σημερινή κοινωνική πρακτική. Κατά συνέπεια θα προσπαθήσει να απομακρύνει το θεωρητικό ιδανικό από στοιχεία που έχουν τις ρίζες τους τόσο στο βιομηχανισμό του 19^{ου} αιώνα όσο και σε μια αφελή πίστη στη μονογραμμική ιστορική εξέλιξη (πρωτοεμφανίζεται την περίοδο του Διαφωτισμού). Για να παραφράσουμε την περίφημη φουκωδιανή φράση θα θελήσει να αποδείξει ότι μια κοινωνική θεωρία χειραφέτησης δεν εντάσσεται μόνο «μέσα στη σκέψη του 19^{ου} αιώνα» όπου «είναι σαν το ψάρι μέσα στο νερό δηλ. οπουδήποτε αλλού παύει να αναπνέει»¹⁵.

Το πρώτο σημείο από το οποίο θα θελήσει να διαχωρίσει τη θεωρία του είναι ένας στείρος οικονομισμός, ο οποίος εστιάζει αποκλειστικά στο ζήτημα της παραγωγής και αναδιανομής πόρων θεωρώντας ότι οι υπόλοιπες σφαίρες του κοινωνικού λειτουργούν παραπληρωματικά ως προς την οικονομική¹⁶. Κατά συνέπεια ο θεωρητικός και πρακτικός αγώνας εμφανίζεται να δίνεται για έννοιες όπως η υπεραξία, ενώ αξίες

¹³ Wellmer, Albrecht, *Η ελευθερία στο νεωτερικό κόσμο. Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού*, εισαγωγή-μετάφραση: Κων/νος Καβουλάκος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.

¹⁴ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 59-95.

¹⁵ Foucault Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, μετάφραση : Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986, σελ. 363.

¹⁶ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 67-74.

όπως η ελευθερία υποβιβάζονται σε αστικά ιδανικά¹⁷. Μία θέση που αναπόφευκτα οδηγεί στο να μειωθεί η αυτοτελής σημασία τόσο των προσωπικών σχέσεων, όσο και της πολιτικής και των θεσμών, ενώ προκρίνεται μία τεχνοκρατικού τύπου διαχείριση του οικονομικού βίου. Από την άλλη, ο τελικός στόχος του συνεταιρισμού των παραγωγών εμφανίζεται συχνά να συγκροτεί μία συλλογικότητα κλειστή που υποτάσσει το άτομο αποκλείοντας τον αυτοκαθορισμό του. Συνακόλουθα τα ανθρώπινα δικαιώματα συνδέονται με τον κτητικό εγωισμό και την ιδιοκτησία και απορρίπτονται ¹⁸ . Προσπάθειες θα γίνουν εκ των υστέρων να συναρθρωθεί ο όρος δημοκρατικός με το σοσιαλισμό. Με τον τρόπο όμως μιας τεχνητής προσθήκης που αφορά περισσότερο το σχηματισμό μιας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας που επιλύει το κοινωνικό ζήτημα και όχι ως το οργανικό αποτέλεσμα μιας νέας προσέγγισης της δημοκρατίας και της χειραφέτησης. Η κατεύθυνση μεταρρύθμισης για τον A. Honneth περνάει μέσα από την αποδοχή και τη χρήση των ατομικών δικαιωμάτων, τα οποία συνδέονται με την κοινωνική ελευθερία, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνεται υπόψη η λειτουργική διαφοροποίηση των σφαιρών του κοινωνικού και δεν εμφανίζεται μία

---

¹⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο H. Lefebvre: «Ο “μαρξισμός” δε συνεπήρε τις “μάζες” ως επιστημονικό corpus ή σύστημα επιστημονικών ορισμών αλλά ως σύνολο αξιών... κινητοποίησε σε δράση, έδωσε μία ηθική και μία αισθητική» σε Lefebvre, Henri, *Une Pensée Devenue Monde. Faut-il abandonner Marx?*, Paris: Fayard, 1980, σελ.87.

¹⁸ Ένα μεγάλο μέρος του μέγερτος του μαρξισμού θα προχωρήσει σε ερμηνείες που θέλουν τη σχέση της νομικής μορφής προς την οικονομική βάση ως μία

μοναδική οικονομική ορθολογικότητα, η οποία έχει απορροφήσει το σύνολο των λειτουργιών της κοινωνίας.

Το δεύτερο σημείο ανανέωσης αφορά το υποκείμενο της κοινωνικής χειραφέτησης, το οποίο μια παραδοσιακή σοσιαλιστική θεώρηση το εντοπίζει στους βιομηχανικούς εργάτες και το θέλει με σαφείς στόχους, στραμμένο προς την ανατροπή, φορέα μιας αυθεντικής επαναστατικής συνείδησης και εκφραστή της ανθρώπινης καθολικότητας¹⁹. Η θεωρία συνεπώς αποτελεί απλά το οργανικό του τμήμα ενός σταθερού και βέβαιου κοινωνικού υποκειμένου και της πρακτικής του. Ο κίνδυνος που διατρέχει μια τέτοια οπτική, καθώς απομακρυνόμαστε από την αρχική βιομηχανική ακμή και τη συλλογική οργάνωση των εργατών στο δυτικό κόσμο, είναι να λειτουργήσει αυτοαναφορικά, κατασκευάζοντας άνωθεν τα χαρακτηριστικά ενός υποκειμένου το οποίο θα φαίνεται ότι την επιβεβαιώνει, ενώ την ίδια στιγμή δε θα λαμβάνει υπόψη τις ουσιώδεις μεταλλαγές του κοινωνικού σώματος: τις ιστορικές μεταβολές στον τρόπο παραγωγής και οργάνωσης της εργασίας, καθώς και τις εμπειρικές μελέτες για τον τρόπο λειτουργίας της εργαζομένων. Η αμφισβήτηση μιας υποτιθέμενης εγγενούς επαναστατικής δυναμικής

απλή αντανάκλαση των παραγωγικών σχέσεων (βλ. τις αναπτύξεις του Καρλ Μαρξ στη Γερμανική Ιδεολογία MEW, Bande 3, σελ. 5 - 530), οπότε και θα απορρίψει τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία ως αστικά ιδεολογήματα. Στον αντίποδα θα βρεθεί η κριτική κοινωνική θεωρία που ανέπτυξε η σχολή της Φραγκφούρτης.

¹⁹ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 75-82.

στις τάξεις των εργαζομένων θα αναδειχθεί ήδη στο μεσοπόλεμο μέσα από έρευνες που θα καταδεικνύουν την αυταρχικότητα τμημάτων της εργατικής τάξης²⁰ και από μελέτες για τη μυστικοποίηση της συνείδησής της από το φασισμό²¹. Πιο πρόσφατα, μετα-μαρξιστικά ρεύματα θα επιχειρήσουν να συλλάβουν τη ρευστότητα του υποκειμένου της κοινωνικής χειραφέτησης στην ύστερη νεωτερικότητα, αποτυπώνοντας το να απαρτίζεται από ομάδες που διαρκώς ανανεώνονται δίχως να συνδέονται αποκλειστικά με τους εργαζόμενους και μάλιστα με αυτούς του βιομηχανικού τομέα²². Σε αυτό το πλαίσιο θα γίνουν προσπάθειες ανανέωσης του όρου «προλεταριάτο» ώστε να περιλάβει τους αποκλεισμένους από τον τρόπο λειτουργίας του σύγχρονου πολιτικο-

²⁰ Βλ. το κεφάλαιο «Οι πρώτες μελέτες του Ινστιτούτου για την Αυθεντία» στο Jay (2008) όπ.π. σελ. 113-142.

²¹ Βλ. Lefebvre και Guterman (1936) όπ.π., Lefebvre (1937) όπ.π. και Löwenthal, Leo και Guterman, Norbert, *Prophets of deceit: a study of the techniques of the American agitator*, New York: Harpers, 1949.

²² Για μια συστηματική επισκόπηση της απομάκρυνσης από τον κλασικό διαφωτιστικό υποκειμενοκεντρισμό στις σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες βλ. Γεωργίου, Θεόδωρος, *Η φιλοσοφία ως κριτική κοινωνική θεωρία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.

²³ Για μια προσπάθεια στη συγκεκριμένη κατεύθυνση αναφέρεται ενδεικτικά το: Lefebvre, Henri, *La survie du capitalisme, La reproduction des rapports de production*, Paris : Anthropos, 2002 και κυρίως το κεφάλαιο με τίτλο «La classe ouvrière est-elle révolutionnaire?» σελ. 89-98.

²⁴ «Το πλήθος» ως απόδοση του σπινοζικού «multitudo». Παρατίθεται συχνά και ο όρος «πολλαπλότητα». Βλ. σχετικά τα κομβικά: Negri, Antonio και Hardt, Michael, *Πλήθος. Πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της*

οικονομικού συστήματος: πρεκάριους, πρόσφυγες, μετανάστες, νεολαίους, γυναίκες, λοακτκια, πολίτες του «παγκόσμιου Νότου», κατοίκους υποβαθμισμένων οικονομικά και περιβαλλοντικά συνοικιών²³. Ο πολλαπλός κατακερματισμός, οι υποκειμενικότητες που συντίθεται σε ομάδες, που δεν χαρακτηρίζονται όμως από σταθερότητα καθώς γρήγορα ρευστοποιούνται πάλι, θα δοθούν μέσα από όρους όπως «πλήθος» (Paolo Virno, Antonio Negri-Michael Hardt)²⁴ ή «αποκείμενο» (Georges Bataille, Julia Kristeva)²⁵. Ο A. Honneth θα επιχειρήσει να κινηθεί σε ένα διαφορετικό και ταυτόχρονα ευρύτερο επίπεδο, φωτίζοντας τις θεσμικές κατακτήσεις της νεωτερικής κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες μέσα από την ανάπτυξη και την εμβάθυνσή τους θα μπορούν να εγγυηθούν και να

αυτοκρατορίας, μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011 και Virno, Paolo, *Γραμματική του Πλήθους. Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής*, μετάφραση: Βασίλης Πάσσας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2007. Για σχετικές αναλύσεις στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. μεταξύ άλλων: Κιουπκιολής, Αλέξανδρος, *Πολιτικές της ελευθερίας. Αγωνιστική δημοκρατία, μετα-αναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2011. Μανιτάκης, Αντώνης, «Η έννοια του πλήθους και η ουτοπική προοπτική της παγκόσμιας δημοκρατίας. Με αφορμή τη “Δημοκρατία του Πλήθους” στο έργο του Negri», σε: <https://www.constitutionalism.gr/1910-i-ennoia-toy-plitoys-kai-i-oytopiki-prooptiki-tis/> [ανακτήθηκε στις 16/5/2019]. Βάκη, Φωτεινή, «Η “Αυτοκρατορία” και οι εχθροί της», *Ουτοπία*, τεύχος 71, Οκτώβριος 2006, σελ. 43-61.

²⁵ Kristeva, Julia, *Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection*, Paris: Le Seuil, 1980 και Bataille, Georges, “L'abjection et les formes misérables” σε: *Œuvres complètes*, Paris: Gallimard, 1970, σελ. 217–21.

προστατεύσουν τα όποια υποκείμενα της χειραφέτησης, τα οποία αναδύονται, ακμάζουν και παρακμάζουν εντός του ιστορικού γίγνεσθαι.

Η τελευταία αντίληψη που χρήζει μεταρρύθμισης, συνίσταται κατά τον Α. Honneth στο συνδυασμό ιστορικού νετεερμινισμού και αφελούς οπτιμισμού, που έχει τις ρίζες του στο κλίμα της περιόδου του Διαφωτισμού και που βλέπει μία ευθύγραμμη πρόοδο της ανθρωπότητας, η οποία ακολουθεί καθορισμένα μεταρρυθμιστικά στάδια καθιστώντας την όποια τελική χειραφέτηση αναπόφευκτη²⁶. Ο μεσσιανισμός που θέλει την ιστορία μέσα από νομοτέλειες να οδηγείται συνεχώς σε ανώτερα επίπεδα, υποκαθιστά τη δυναμική της ανθρώπινης πράξης και ρέπει προς ένα ολοκληρωτισμό που όχι μόνο υποβάλλει εκ των προτέρων στον άνθρωπο πώς να πράξει αλλά και

---

²⁶ Βλ. μεταξύ άλλων: Βάκη, Φωτεινή, *Η πρόοδος στο Διαφωτισμό. Πρόσωπα και προσωπεία*, Αθήνα: Ευρασία, 2012 και Χρύσης, Αλέξανδρος, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Αθήνα: Κριτική, 2004.

²⁷ Για μια αντίληψη της ιστορίας που προωθεί την αλλοτρίωση της ανθρώπινης ελευθερίας βλ. Wellmer, Albrecht, *Endspiele: Die unversöhnliche Moderne - Essays und Vorträge*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 1993 και Lefebvre, Henri, *La fin de l'Histoire*, Paris: Anthropos, 2001. Για τον ευρύτερο προβληματισμό βλ. Γκιούρας, Θανάσης, *Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά στις θέσεις για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin*, Αθήνα: ΚΨΜ, 2012.

²⁸ Βλ. την παρατήρηση του Θανάση Γιαλκέτση: « Σύμφωνα με τον Ντιούι, η φιλοσοφία πρέπει να υιοθετήσει την πειραματική μέθοδο που χαρακτηρίζει την επιστήμη και να την εφαρμόσει και στο ηθικό και πολιτικό πεδίο. Στα έργα του ο Ντιούι υπογραμμίζει συχνά την ικανότητα της επιστήμης να

γνωρίζει την κατάληξη των προσπαθειών του, στερώντας του εν τέλει κάθε ψήγμα αυτονομίας²⁷. Ο εγγελιανός μαρξισμός θα επιχειρήσει να διορθώσει την παραπάνω θέση εμμένοντας σε μια εσωτερική τελεολογία ελευθερίας εντός της νεωτερικότητας, η οποία μέσα από συγκρούσεις επιδιώκει να οδηγείται σε ένα ανώτερο ορθολογικό επίπεδο (από την άρνηση στο επαναθέτειν), το οποίο όμως είναι ενδεχομενικό και όχι βέβαιο, ενώ δεν αποκλείονται και οι οπισθοχωρήσεις. Ο Α. Honneth με τη σειρά του επικαλούμενος τον πραγματισμό του John Dewey θα επιμένει στη σημασία του ιστορικού πειραματισμού για την εγκαθίδρυση και την επέκταση χώρων ελευθερίας, δίνοντας έμφαση κατ' αυτόν τον τρόπο στην ανθρώπινη δημιουργική και μετασχηματιστική δράση εντός του γίγνεσθαι²⁸.

διορθώνει τον εαυτό της, την ικανότητά της να είναι πάντα έτοιμη να τεθεί ξανά υπό αμφισβήτηση και να μη θεωρεί τα αποτελέσματα που επιτεύχθηκαν ως κάτι το ολοκληρωμένο και το οριστικό. Αυτή η κριτική, αυτοκριτική και αντιδογματική στάση ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ανάπτυξης μιας αληθινά δημοκρατικής και ανοιχτής κοινωνίας» στο Γιαλκέτση, Θανάσης, «Φιλοσοφία της πράξης και ριζοσπαστική δημοκρατία» εισαγωγή σε: Dewey, John, *Φιλελευθερισμός και Κοινωνική Δράση*, μετάφραση: Μαγδαληνή Τσεβρένη, Αθήνα: Πόλις, 2019, σελ. 33. Τη σημασία της εκμετάλλευσης των ιστορικών πειραματισμών για τη συγκρότηση μιας κοινωνικής θεωρίας της χειραφέτησης επισημαίνει και ο Henri Lefebvre στο έργο του: *Introduction à la modernité. Préludes*, Paris: Les éditions de minuit, 1962, σελ.346-7 όπου και οι αναφορά στις «βιωμένες ουτοπίες» και στην κοινωνική φαντασία.

2.2. Η πρόταση της δημοκρατικής μορφής ζωής. Ο πυρήνας της κανονιστικής του πρότασης αφορά τη δημοκρατική αυτοθέσμιση: ένα ιδανικό που καλύπτει τον ανθρώπινο βίο στην καθολικότητά του, καταλαμβάνοντας στο σύνολό τους τις διαφοροποιημένες σφαίρες του κοινωνικού, με σεβασμό όμως στην αυτονομία και στην ιδιαίτερη λειτουργία κάθε κοινωνικού υποσυστήματος (δίχως να θέλει να τα υποτάξει έξωθεν και βίαια σε μία πχ. οικονομική ορθολογικότητα)²⁹. Ο στόχος του είναι η «κοινωνικοποίηση της κοινωνίας», όπου το εγώ θα βρεθεί εντός του εμείς³⁰, οπότε και θα εντοπίζουμε ελεύθερα άτομα εντός ελευθέρων κοινοτήτων. Αφετηρία του στοχασμού του αποτελεί η γαλλική επανάσταση και η διακήρυξή της για ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα³¹. Το ανολοκλήρωτο μάλιστα των υποσχέσεών της³² δύναται να εμπνεύσει μία θεωρία και πρακτική που θα εμβαθύνει αλλά και θα υπερβαίνει το κλασικό φιλελεύθερο δημοκρατικό υπόδειγμα. Θα κινηθεί επομένως στον αντίποδα όσων

²⁹ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 137-188.

³⁰ Honneth, Axel, *Das Ich im Wir: Studien zur Anerkennungstheorie*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 2010.

³¹ Για το αν η κανονιστική πρόταση της κοινωνικής θεωρίας οφείλει να εκκινεί από τα ανθρώπινα δικαιώματα ή από την αναδιανομή βλ. τη σχετική συζήτηση σε : Honneth, Axel και Fraser, Nancy, *Umverteilung oder Anerkennung?: Eine politisch-philosophische Kontroverse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2003.

³² Για τη σχετική προβληματική βλ. Habermas, Jürgen, «Modernity: An unfinished project» σε: d'Entrèves, Maurizio Passerin και Benhabib, Seyla (επιμ.), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: The MIT Press. 1997.

εστιάζουν αποκλειστικά στην οικονομία και στον αποτελεσματικό της έλεγχο: στο ζήτημα δηλ. της παραγωγής και της αναδιανομής των οικονομικών πόρων. Θα συναντηθεί από την άλλη με τους ουτοπιστές σοσιαλιστές των οποίων οι αμοιβαιότητες αποτελούσαν το επιστέγασμα της προσπάθειας άνθισης της ατομικής ελευθερίας εντός της συλλογικότητας. Ειδικότερα στοιχεία της πρότασής του για μια δημοκρατική μορφή ζωής αποτελούν το αίτημα της κοινωνικής ελευθερίας, η σημασία των λειτουργικών διαφοροποιήσεων κατά την αναπαραγωγή της κοινωνίας, η δημοσιότητα ως ενοποιητικό κέντρο των κοινωνικών υποσυστημάτων, η διαπλοκή του τοπικού, του παγκόσμιου και του εθνικού πλαισίου αναφοράς. Δε θα επιχειρήσει πάντως η πρόταση του να λάβει τη μορφή ενός λεπτομερειακού σχεδίου προκαταλαμβάνοντας την κοινωνική πράξη αλλά θα σκιαγραφήσει κάποιες γενικές κατευθύνσεις³³.

³³ Όπως επισημαίνει και ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης υπάρχει μία θεμελιώδης αντινομία στην υλιστική θεωρία της ιστορίας που «επιχειρεί να προκαταλάβει θεωρητικά την “αναγκαία” εξέλιξη της κοινότητας, δηλαδή να εντοπίσει την εξέλιξη εκείνη που θεωρείται πως οπωσδήποτε θα λάβει χώρα, και να εγείρει αυτή τη θεωρητική γνώση σε κίνητρο του πολιτικού πράττειν». Αυτό ακριβώς προσπαθεί να αποφύγει και ο Axel Honneth. Όπως προσθέτει ο Ψυχοπαίδης: «Επειδή η διαδικασία της κοινωνικοποίησης που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη ιστορικών παραγωγικών δυνάμεων δεν συνιστά μία οντολογία αλλά μια κοινωνική διαδικασία, θα πρέπει να σχετικοποιηθεί και ο κλειστός συστηματικός χαρακτήρας της διαδικασίας αυτής», στο Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Ιστορία και Μέθοδος*, Αθήνα: Σμίλη, 1994, σελ. 226-227.

2.2.1 Η κοινωνική ελευθερία. Ως προϋπόθεση της δημοκρατίας εμφανίζεται η κοινωνική ελευθερία, η οποία προκύπτει μέσα από την οργανική σύνδεση της ατομικής ελευθερίας με την αδελφότητα, ριζοσπαστικοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το αίτημα της γαλλικής επανάστασης ³⁴. Η ανανέωση της ελευθερίας στοχεύει στο να διευρύνει την έννοιά της απομακρύνοντάς την από μία θεώρηση που τη συνδέει περιοριστικά με τις ιδιοτελείς επιδιώξεις εντός της καπιταλιστικής αγοράς: με τον ωφελιμισμό και τον κτητικό ατομικισμό, με τη χρήση του άλλου ως μέσου για την επίτευξη των προσωπικών στοχεύσεων, με την αγνόηση, την άρνηση ή και την αποσιώπηση της κοινωνικής αλληλεξάρτησης. Η κοινωνική ελευθερία εκφράζεται δι'υποκειμενικά μέσα από την αλληλεγγύη των υποκειμένων που αλληλοσυμπληρώνονται.

Διεξοδικότερα, η ελευθερία δεν υφίσταται πέραν της κοινότητας που εγκαθιδρύεται στη νεωτερικότητα ³⁵. Η τελευταία συνιστά τον απαραίτητο όρο της ατομικής αυτοπραγμάτωσης, εφόσον εντός της

---

³⁴ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 25-57. Μία εκτενέστερη ανάλυση του για το δημοκρατικό έθος που βασίζεται στην κοινωνική ελευθερία σε: Honneth, Axel, *Le Droit de la liberté. Esquisse d'une éthicité démocratique*, traduction : Frédéric Joly-Pierre Rusch, Paris : Gallimard, 2011. Ο Honneth απαριθμεί τριών ειδών ελευθερίες: μία αρνητική που συνίσταται στην απάλειψη εξωτερικών καταναγκασμών, μία αναστοχαστική/ρεπουμπλικανική που προσθέτει στην έννοια της προηγούμενης ελευθερίας και τη μη-επιρροή επί της πολιτικής βούλησης του άλλου και μια κοινωνική/συνεργατική που συνίσταται στο να αναγνωρίζει ο καθένας τις ανάγκες και τις επιθυμίες του στο πρόσωπο του άλλου. Η τελευταία περίπτωση είναι και η μέγιστη δυνατή διεύρυνση της

μόνο βρίσκει ανταπόκριση ο αγώνας των υπεύθυνων και ικανών προς το συμπάσχειν υποκειμένων για αμοιβαία αναγνώριση αναγκών και επιθυμιών. Τα ενσυνείδητα υποκείμενα συμμετέχουν επομένως στη συγκρότηση μιας κοινότητας και συμπληρώνουν το ένα το άλλο: οι ανάγκες του ενός αποτελούν την προϋπόθεση για την πραγμάτωση των αναγκών του άλλου. Η συγκεκριμένη εξάρτηση προκύπτει από μία συνειδητή πράξη, όπου οι στόχοι διαπλέκονται μεταξύ τους εμπρόθετα και δεν επικαλύπτονται απλώς κατά τρόπο τυχαίο, όπως συμβαίνει με την αντίληψη για την αόρατη χείρα της αγοράς, όπου ενώ ο καθένας δρα προς εξυπηρέτηση των δικών του συμφερόντων, εν τέλει ο απρόσωπος αγοραίος μηχανισμός επιτυγχάνει το βέλτιστο κοινωνικό αποτέλεσμα ³⁶. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε την επεξεργασία στοιχείων από την εγγελιανή θεωρία της αναγνώρισης, όπως αυτή εμφανίζεται στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (1807), και θα εντοπιστεί αργότερα και στα νεανικά μαρξικά σχόλια στο έργο του James Mill (1844)³⁷.

ελευθερίας καθώς απαιτεί την ενεργή σύμπραξη των μελών της κοινότητας. Honneth (2011) όπ.π. σελ. 33-102 και Honneth (2008) σελ. 50-51.

³⁵ Ibid. σελ.27.

³⁶ Σε αυτήν την οπτική εντάσσεται κυρίαρχα η πολιτική οικονομία του Adam Smith.

³⁷ Για τη θεωρία της αναγνώρισης: Honneth Axel, *Kampf um Anerkennung: Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2010. Του Ιδίου, *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, εισαγωγή-μετάφραση: Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Αθήνα: Πόλις, 2000 και ιδίως το κεφάλαιο: «Αναγνώριση και Ηθική Υποχρέωση» σελ. 127-153. Για μια παρουσίαση της θεωρίας αναγνώρισης σε: Καβουλάκος,

Η κοινωνική ελευθερία θα ενταχθεί σε μια οπτική ολιστικού ατομικισμού, που δεν βλέπει μία σύγκρουση του «εγώ» με το «εμείς», η οποία και οδηγεί είτε σε έναν καταπιεστικό κολεκτιβισμό είτε σε έναν αποσυνθετικό της όποιας συλλογικότητας ατομικισμό, αλλά αντικρίζει έναν κοινωνικό δεσμό που δεν βρίσκεται σε ένα ανώτερο επίπεδο από την ατομικότητα καταναγκάζοντάς την. Η συγκρότηση μιας συλλογικότητας έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει σταδιακά ένα έθος/έναν τρόπο συμπεριφοράς που θα χαρακτηρίζεται από το αλληλέγγυο συμπάσχιν. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η απαλλοτρίωση του ατόμου και των ελευθεριών του στην οικονομική συλλογικότητα του παραγωγικού συνεταιρισμού, κίνδυνος υπαρκτός σε μια πιο παραδοσιακή προσέγγιση του σοσιαλισμού, ενώ από την άλλη επιδιώκεται η ανάπτυξη νομικά εγγυημένων ατομικών ελευθεριών εντός των προσωπικών σχέσεων, της πολιτικής κοινότητας και του οικονομικού συνεταιρίζεσθαι. Τέλος, η συλλογικότητα δε σημαίνει επιστροφή σε έναν απευκταίο κοινοτιστικό πριμιτιβισμό μικρών και ελεγχόμενων κοινοτήτων όπου κυριαρχούν προσωπικές γνωριμίες αλλά είναι προπαντός ένα

Κωνσταντίνος, «Ο Axel Honneth και η παράδοση της κριτικής θεωρίας», εισαγωγή σε: Honneth Axel (2000) όπ.π. σελ. 20-32. Για μια κριτική στην πρόσληψη της εγελιανής έννοιας της αναγνώρισης από τον Honneth: Μιχαλάκης, Ανδρέας, «Η ηθική της αμοιβαίας αναγνώρισης: από τη σχέση θεωρίας πράξης στη δικαιολόγηση της ηθικής σκοπιάς» σε: *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, επιμέλεια: Μανόλης Αγγελίδης-Στέφανος Δημητρίου-Αλίκη Λαβράνου, Αθήνα: Πόλις, 2008, σελ.356-371.

³⁸ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 141-146.

συνέχειν που στηρίζεται στην αποδοχή ενός ορθολογικού πλαισίου ιδεών.

2.2.2. Η λειτουργική διαφοροποίηση του κοινωνικού. Στη νεωτερικότητα η κοινωνική λειτουργία αναπαράγεται μέσα από το σχηματισμό αυτόνομων κοινωνικών σφαιρών όπου κάθε μία έχει την ανεξαρτησία της και τους δικούς της νόμους λειτουργίας³⁸. Η τυχόν δημοκρατική, κοινωνική αυτοθέσμιση θα πρέπει να οργανωθεί μέσα από τη λήψη υπόψιν του παραπάνω δεδομένου³⁹. Δεν υφίσταται επομένως μία οικονομική ολότητα που απορροφά τα υπόλοιπα κοινωνικά υποσυστήματα υπάγοντας τα κατά τρόπο ολοκληρωτικό στη λογική της, οπότε η πολιτική και η προσωπική σφαίρα χάνουν την όποια τους αυτοτέλεια, ενώ η αυτοδιαχείριση των παραγωγών στην οικονομία αποτελεί το κλειδί που λύνει όλα τα υπόλοιπα προβλήματα.

Ο Α. Honneth θα τριχοτομήσει το κοινωνικό σε «τρεις λειτουργικούς κύκλους κοινωνικής ελευθερίας»: αρχικά, είναι οι προσωπικές σχέσεις (φιλία, δεσμοί οικειότητας και οικογένεια⁴⁰), έπειτα οι οικονομικές και

³⁹ Βλ και Abensour, Miguel, *La Démocratie contre l'État : Marx et le moment machiavélien*, Paris: Le Félin, 2004 για τον οποίον κριτήριο μιας σύγχρονης ανάγνωσης της δημοκρατίας είναι αν μπορεί να διακρίνει και να σεβαστεί τις διαφοροποιήσεις στις σφαίρες του κοινωνικού στη νεωτερικότητα. Θα θεωρήσει μάλιστα πως η μαρξική στιγμή της Κριτικής του εγελιανού Πολιτικού Δικαίου πληροί την ως άνω προϋπόθεση.

⁴⁰ Για τους τρεις τομείς των προσωπικών σχέσεων βλ. Honneth (2011) όπ.π. σελ. 208-273.

τέλος η πολιτική σφαίρα με κυρίαρχο το ζητούμενο του σχηματισμού της πολιτικής βούλησης. Με αυτό τον τρόπο εξυπηρετούνται μία σειρά από στοχεύσεις για τη δημοκρατική του θεώρηση. Πρώτον, επιτυγχάνει να καλύψει τη ζωή στην ολότητά της, σεβόμενος τις ιδιαιτερότητες των διαφορετικών της τομέων: οι άνθρωποι ως σύντροφοι, παραγωγοί και πολίτες⁴¹. Έπειτα, αναδεικνύει τη σημασία που έχουν τα δικαιώματα σε κάθε χωριστή σφαίρα ώστε μέσα από τη συνεχή εμβάθυνση και μεταρρύθμισή τους, κάθε κοινωνικό υποσύστημα να διατηρεί την ανεξαρτησία του και την ομαλή του λειτουργία σε συνεργασία με τα υπόλοιπα. Τρίτον, εισάγει στη θεωρία του και στοιχεία από κριτικά ρεύματα που αγνοούνταν από τον επίσημο μαρξισμό, και προωθούν την κοινωνική ελευθερία στις επιμέρους σφαίρες του κοινωνικού, όπως το ρεύμα του ρεπουμπλικανισμού ή του φεμινισμού. Τα υποσυστήματα επικοινωνούν μεταξύ τους κατά τρόπο εσωτερικό (όχι εξωτερικά, μέσα από μία δυναστική επιβολή) και μέσα από την αμοιβαία επικοινωνία επιτυγχάνουν την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Το οργανισμικό υπόδειγμα που υιοθετείται (εγελιανής κυρίως έμπνευσης) σημαίνει ότι κάθε κύκλος ελευθερίας έχει μια

---

⁴¹ Εξάλλου η δημοκρατία αρχίζει την επομένη των εκλογών, εφόσον δεν αφορά απλά μία εκλογική διαδικασία αλλά υποβάλλει μία ολόκληρη στάση ζωής, σύμφωνα με τον Βασιλόγιαννη, Φίλιππο, *Το μίσος για τη φιλελεύθερη δημοκρατία*, σε:

http://users.uoa.gr/~pvassil/Democracy1.pdf?fbclid=IwAR3CeG4juo7jjB5SvTM-dsmg-J-d31wxPo7CGznE_BfZgNOqMPi8qoW-25U [ανακτήθηκε στις 17/5/2019]

⁴² Honneth (2018) όπ.π. σελ. 148-154.

συγκεκριμένη ευθύνη στο κοινωνικό και όλοι μαζί συνεργάζονται αρμονικά ώστε να επιτύχουν την αναπαραγωγή κατά το πρότυπο των οργάνων στο έμβιο ον. Η χρήση πάντως του παραπάνω βιολογικού μοντέλου περιορίζεται αυστηρά στο να δώσει μια κανονιστική υπόδειξη για τον τρόπο αρμονικής οργάνωσης των κοινωνικών υποσυστημάτων.

Η λειτουργική διαφοροποίηση κατορθώνει να δώσει έμφαση μεταξύ άλλων στις προσωπικές σχέσεις αλλά και στην πολιτική ως υποσυστήματα που εντάσσονται στη δημοκρατική μορφή της ζωής. Αυτό σημαίνει ότι οι προσωπικές σχέσεις έχουν τη δυναμική να μετατραπούν σε ένα χώρο υλοποίησης της κοινωνικής ελευθερίας, απαλλαγμένες από έμφυλες και ετεροκανονικές εξαρτήσεις, όπου θα επικρατούν ισότιμες σχέσεις καθόσον οι ανάγκες και επιθυμίες των συντρόφων θα αλληλοαναγνωρίζονται και θα πραγματώνονται αμοιβαία⁴². Η επίτευξη του παραπάνω στόχου απαιτεί βέβαια την αλλαγή του δικαϊκού και πολιτισμικού προτύπου⁴³. Κύριο χειραφετητικό όργανο σε αυτήν την περίπτωση αποτελεί η αναγνώριση της «διαφοράς» η οποία θα κατοχυρώνεται μέσα από μία σειρά από δικαιώματα⁴⁴. Το τελευταίο έχει αποτελέσει αντικείμενο

⁴³ Για μία εξειδικευμένη μελέτη πάνω σε αυτήν την δικαιο-πολιτισμική αλλαγή με στόχο οι σχέσεις συντροφικότητας να μεταβληθούν σε σχέσεις ελευθερίας βλ. Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, *Η συντροφικότητα και το σύμφωνο συμβίωσης*. Η οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας (υπό έκδοση).

⁴⁴ Για τη συσχέτιση μεταξύ της έννοιας «διαφορά» και των δικαιωμάτων βλ. μεταξύ άλλων και: Lefebvre Henri (1971) όπ.π.

τόσο επεξεργασίας από τη φεμινιστική θεωρία όσο και κινηματικής διεκδίκησης⁴⁵. Στην παραδοσιακή σοσιαλιστική θεωρία η εξάρτηση των προσωπικών σχέσεων από τις παραγωγικές, θα οδηγήσει στην επικράτηση της αντίληψης ότι η γυναίκα θα χειραφετηθεί αυτόματα μέσα στο συνεταιρισμό των οικονομικά ελεύθερων παραγωγών. Αυτήν την αντίληψη θα την ενισχύσει και το έργο του Friedrich Engels *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (1884) όπου η ανισότιμη θέση της γυναίκας στην οικογένεια συνάγεται από τις σχέσεις ιδιοκτησίας και την ανδρική κυριαρχία σε αυτές. Ένα άλλο κοινωνικό υποσύστημα στο οποίο δε δόθηκε η αρμόζουσα προσοχή από την παραδοσιακή σοσιαλιστική σκέψη είναι αυτό της πολιτικής⁴⁶. Εδώ το ιδανικό συνίσταται σε μια συλλογική βούληση που σχηματίζεται εντός ενός χώρου όπου τα όποια προβλήματα επικοινωνίας έχουν αρθεί: η αυτονομία είναι το αποτέλεσμα μιας από κοινού διαβούλευσης που βασίζεται στην ελευθερία της έκφρασης και ακολούθως στηρίζει μια σειρά από ατομικά και πολιτικά δικαιώματα εμβαθύνοντάς τα. Σε αυτήν την προβληματική μπορεί να συνεισφέρει και το ρεύμα του ριζοσπαστικού ρεπουμπλικανισμού που εστιάζει σε

---

⁴⁵ Για τη σχέση φεμινιστικής θεωρίας, κινηματικών δράσεων και δικαίου βλ. Ρεθυμωτάκη, Ελένη-Μαροπούλου, Μαρίνα και Τσακιστράκη, Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα: Σύνδεσμος Εκδοτών Ακαδημαϊκών Βιβλίων, 2015 σε: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6177> [ανακτήθηκε στις 17/5/2019]

⁴⁶ Honneth (2011) όπ.π. σελ. 392-513 όπου μελετάει τρεις τομείς: το δημόσιο δημοκρατικό χώρο, το δημοκρατικό κράτος δικαίου και τον πολιτικό πολιτισμό. Επίσης Honneth (2018) όπ.π. σελ. 147-148.

⁴⁷ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 148.

προβλήματα αυτονομίας: στον τρόπο διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης και στην ίση συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Ο στόχος είναι να «αποδοθεί στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ο χαρακτήρας της δημοκρατικής διαβούλευσης»⁴⁷.

2.2.3. Το ενοποιητικό κέντρο της δημοσιότητας. Τι όμως συντονίζει τις παραπάνω σφαίρες ελευθερίας του κοινωνικού; Μήπως ο συντονισμός τους γίνεται ανώνυμα δίχως κάποια συνειδητή δράση των υποκειμένων, όπως θα μπορούσε να ισχυριστεί μία συστημική θεώρηση που ασπάζεται τον Niklas Luhmann; Για τον A. Honneth το συντονιστικό κέντρο βρίσκεται στην εμπρόθετη πράξη των υποκειμένων που συνδέεται με τη δημοκρατική δημοσιότητα⁴⁸. Οι πολίτες που συσκέπτονται δίχως καταναγκασμούς εντός της δημοκρατικής λειτουργίας, αναστοχάζονται, διορθώνουν τα σφάλματα στο πλαίσιο της ομαλής και αρμονικής λειτουργίας των τριών σφαιρών, θεσμοθετούν και αναπτύσσουν μία σειρά από δικαιώματα και νομοθετούν επί μέρους πολιτικές. Εδώ βρίσκουν δίοδο έκφρασης οι κοινωνικοί αγώνες που αποσκοπούν σε

⁴⁸ Φανερός σε αυτό το σημείο ο στόχος του να περισώσει τη σημασία της δράσης των υποκειμένων και να μη τα υποβιβάσει σε νευρόσπαστα που τα κινούν διαδικασίες που τα ίδια δεν τις ελέγχουν. Honneth (2018) όπ.π. σελ. 165-171. Για την ανάδυση και τη λειτουργία των δημοσιότητων: Habermas, Jurgен, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος, 1997 και Negt, Oskar και Kluge, Alexander, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 1990.

αναγνώριση, ενώ ελέγχεται και η κρατική εξουσία. Η πολιτική σφαίρα κατ' αυτόν τον τρόπο περνάει εν τέλει στην πρωτοπορία καθώς παθογένειες από τις υπόλοιπες σφαίρες μπορούν μεταφερθούν εκεί με σκοπό να επιλυθούν από την πολιτική κοινότητα⁴⁹.

2.2.4. Το πλαίσιο αναφοράς: το τοπικό, το εθνικό και το παγκόσμιο.

Θα αναζητηθεί επιπρόσθετα το επίπεδο άρθρωσης των δημοκρατικών δημοσιότητων γύρω από τις οποίες ενοποιείται το πείραμα του κοινωνικού⁵⁰. Ως προς το οργανωτικό ζήτημα παρατηρείται πως οι τοπικές δημοσιότητες αποτελούν τον πυρήνα, το εθνικό στοιχείο συνεχίζει να έχει μεγάλη σημασία, ενώ το όλο εγχείρημα προσλαμβάνει συχνά και παγκόσμια χαρακτηριστικά. Από την οπτική της θεωρίας επισημαίνεται ότι η όποια επεξεργασία έχει δύο πλευρές: μία έξωθεν, η οποία είναι παγκόσμια και καθολική, ενώ χαρακτηρίζεται από ηθική ουδετερότητα και μία έσωθεν, η οποία σχετίζεται με το νόημα του βίου και την καθημερινότητα.

Ο πυρήνας της όποιας οργάνωσης της δημοσιότητας⁵¹ αναπτύσσεται τοπικά όπου και το υπόβαθρο είναι κοινό (δίκαιο, πολιτική, πολιτισμός), ώστε οι πολίτες να μοιράζονται έγνοιες, να αναπτύσσουν ένα δέον μέσα στο συγκεκριμένο πεδίο και έτσι να συμπράττουν

---

⁴⁹ Βλ. και τη θέση του Abensour (2004) όπ.π. όπου ερμηνεύοντας τη μαρξική κριτική στο Εγγελιανό Πολιτικό δίκαιο (1844), αναφέρεται σε μια δημοκρατική αυτοθέσμιση σε όλες τις σφαίρες του κοινωνικού σύμφωνα με την ιδιαίτερη υφή της κάθε μίας και όπου η πολιτική σφαίρα μέσα από τα ερωτήματα που

ευκολότερα νοηματοδοτώντας τις ενέργειές τους. Εδώ μπορούμε να επισημάνουμε και τις παρόμοιες αναπτύξεις του H. Lefebvre που εκφράζουν την κανονιστική πρόταση μιας δημοκρατικής αυτοδιοίκησης στο τοπικό επίπεδο παράγοντας έναν κοινωνικό και διαφοροποιημένο χώρο⁵². Βέβαια, οι τοπικοί δημοκρατικοί πειραματισμοί σε μια συγκεκριμένη περιοχή μπορούν να διαχυθούν και αλλού οδηγώντας προοδευτικά σε παγκόσμια διασύνδεση. Από την άλλη, συχνά διαφαίνεται και η ανάγκη ενός οργανωτικού πόλου παγκόσμιας δημοσιότητας: ενός κέντρου που θα δικτυώνει τις επιμέρους τοπικές δημοσιότητες και θα ενεργοποιεί συντονισμένες επεμβάσεις στο σύνολο των κρατών προωθώντας την κοινωνική αυτοθέσμιση. Η παραπάνω διαπίστωση δεν είναι σωστό όμως να μας οδηγήσει σε έναν μονότροπο κοσμοπολιτισμό, ο οποίος θα εκφράζει απλά μια στάση διανοητική πρωτοπορίας παραβλέποντας τη σημασία που εξακολουθεί να διαδραματίζει το εθνικό: καθώς εξακολουθούν να υπάρχουν ανισότητες στο βαθμό διεθνοποίησης των κοινωνικών υποσυστημάτων (μόνο η οικονομία φαίνεται ότι τείνει να οργανωθεί πλήρως στην παγκόσμια κλίμακα), οι πολίτες συνειδητοποιούν κυρίως το εθνικό επίπεδο όπου και μπορούν εύκολα να αντιληφθούν

θέτει και τις απαντήσεις που δίνει αποτελεί πηγή έμπνευσης για όλες τις υπόλοιπες.

⁵⁰ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 175-184.

⁵¹ Ibid. σελ. 175-181.

⁵² Lefebvre (1967) όπ.π. και Lefebvre (1974) όπ.π.

μία σειρά από θεσμούς («είναι ορατοί»), ενώ τέλος δεν πρέπει να παραβλέπεται η σημασία των εθνικών Συνταγμάτων και νομοθεσιών.

Η κοινωνική θεωρία αποτελεί τον απαραίτητο δεσμό μεταξύ του τοπικού-έσωθεν και του παγκόσμιου-έξωθεν⁵³. Ως προς την εξωτερική πλευρά επιδιώκει να αποτελέσει μια ηθικά ουδέτερη θεωρία προχωρώντας στον έλεγχο και την ορθολογική αφαίρεση της τοπικής δημοσιότητας, διανοίγοντας την ως προς τις υπόλοιπες δημοσιότητες σε ένα πνεύμα αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας, όπου δεν χωράει απομονωτισμός και αποκλεισμός, αλλά προωθείται η συμπερίληψη των αναγκών και των άλλων δημοσιότητων και επομένως η διεθνοποίηση μέσα από τη λήψη υπόψη «των κοινών παγκόσμιων προκλήσεων». Ως προς την έσω πλευρά, η θεωρία εμπνέει πειράματα για τη δημοκρατία που δίνουν νόημα στην ολότητα του βίου παρακινώντας τους πολίτες στη δημοκρατική διαδικασία, κάτι που σηματοδοτεί την από κοινού αναζήτηση λύσεων. Προωθεί έναν «πολιτισμικό πλούτο» που μεταφράζεται σε ένα άνοιγμα στις ανάγκες και τις επιθυμίες του διαφορετικού και του αποκλεισμένου μέσα από τη διεύρυνση των δικαιωμάτων.

2.3 η εφαρμογή της δημοκρατίας στην οικονομική σφαίρα. Το παράδειγμα της οικονομίας αποτελεί μια θεωρητική πρόκληση για τη δημοκρατική θεωρία του A. Honneth, καθώς εμφανίζεται ως ένα από

---

⁵³ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 181-184.

τα υποσυστήματα του κοινωνικού που επιδέχεται μεταρρυθμίσεις μέσα από συνεχείς πρακτικούς πειραματισμούς που αποβλέπουν σε μία αγορά πέρα από τον καπιταλισμό (σοσιαλισμός της αγοράς)⁵⁴. Η κοινωνική ελευθερία εντός της οικονομικής σφαίρας εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους δίχως όμως να προκρίνεται εκ των προτέρων κάποιος κατά τρόπο δογματικό. Επομένως μπορεί να προκύψει είτε μια αυτοδιεύθυνση της κοινωνίας πολιτών που οργανώνουν τα της οικονομίας τους, είτε ο δημοκρατικός έλεγχος της οικονομίας από ένα κράτος-δικαίου που επιδιώκει την κοινωνική ευδαιμονία είτε σε μια πιο φιλελεύθερη κατεύθυνση ηθικά υποκείμενα «όπου το ενδιαφέρον για προσωπικό όφελος εκάστου συναντιέται με τα θεμιτά συμφέροντα του άλλου». Η οικονομία πάντως δεν εμφανίζεται, όπως σε μια πιο παραδοσιακή σοσιαλιστική προσέγγιση, ως μία κλειστή σφαίρα ανθρώπινης δράσης, όπου η αγορά οφείλει να καταργηθεί και να αντικατασταθεί από μία κεντρική διοίκηση που θα αποφασίζει για τα σχετικά με την παραγωγή και διανομή των οικονομικών πόρων προκρίνοντας ένα άνωθεν συγκεντρωτισμό βάσει ενός αυστηρού πλάνου.

Διεξοδικότερα, αρχικά έχουμε στο πρακτικό επίπεδο την υπογράμμιση της σημασίας των πειραματισμών καθώς δεν υπάρχουν αδήριτοι νόμοι και βεβαιότητες για τον τρόπο της

⁵⁴ Ibid. σελ. 97-135 και Honneth (2011) όπ.π. σελ. 273-392 όπου διχотоμεί την οικονομική σφαίρα σε: α) κατανάλωση β) παραγωγή και υπηρεσίες (αγορά εργασίας).

οικονομικής οργάνωσης⁵⁵. Ο A.Honneth επιχειρεί κατά συνέπεια να επανασυνδεθεί με τον πρώιμο σοσιαλισμό των ουτοπιστών που επιχείρησαν να δοκιμάσουν ένα σοσιαλισμό της αγοράς ηθικοποιώντας την οικονομία, με αρκετά όμως ελλείμματα καθώς αγνόησαν την ορμή της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Από την άλλη, η πρόκριση οικονομικών πειραματισμών δεν εκφράζει την παράδοση σε έναν τυφλό κοινωνικό αυθορμητισμό, αλλά αποτελεί συνειδητή ορθολογική επιλογή με στόχο την υπέρβαση των καταναγκασμών που εμποδίζουν την ανάπτυξη της επικοινωνίας μεταξύ των μελών της κοινωνίας σε οικονομικό επίπεδο. Θα επικαλεστεί μάλιστα τόσο την εγγεληνή θεωρία όσο και τις έρευνες του πραγματιστή J. Dewey για να υποστηρίξει ότι η πύκνωση των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των οικονομικών παραγωγών ενεργοποιεί το ενυπάρχον δυναμικό εντός της κοινωνίας οδηγώντας σε ευφυέστερες λύσεις των παθογενειών. Παράλληλα, όλοι αυτοί οι πειραματισμοί οφείλουν να διατηρηθούν στη συλλογική μνήμη, όπου και θα καταγραφούν οι πρόοδοι και οι οπισθοχωρήσεις, ώστε η μελλοντική κοινωνική πράξη να μπορεί να τους αξιοποιήσει δημιουργικά και να έρθει να προσθέσει πάνω στις επιτυχίες. Σε αυτόν το τομέα πολύτιμη υπήρξε η προσπάθεια του αναλυτικού μαρξιστή κοινωνιολόγου Erik Olin Wright⁵⁶ να καταγράψει μία σειρά από επιτυχείς ουτοπικούς πειραματισμούς.

---

⁵⁵ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 104-106, 110-116, 127-129.

⁵⁶ Wright, Erik Olin, *Ρεαλιστικές Ουτοπίες*, μετάφραση: Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος- Έλενα Παπαδοπούλου Αθήνα: Ασίνη, 2018.

⁵⁷ Honneth (2018) όπ.π. σελ. 123-126.

Και οι θεωρητικές όμως επεξεργασίες είναι απαραίτητες, στο βαθμό που υποδεικνύουν τις ποικίλες εξαρτήσεις κάνοντας κριτική στις κυρίαρχες εννοιολογήσεις της οικονομικής επιστήμης και προωθώντας τη συνεργατικότητα στο οικονομικό υποσύστημα όπου «ελεύθερα υποκείμενα συμβάλλουν στην ίση ικανοποίηση των αναγκών όλων των μελών της κοινωνίας»⁵⁷. Θα επισημανθούν επομένως θεωρητικά εγχειρήματα εισαγωγής στοιχείων ηθικής στις αγορές με την ταυτόχρονη προσπάθεια απεξάρτησής τους από το κερδοσκοπικό κεφάλαιο (Karl Polanyi, Amitai Etzioni, Albert Otto Hirschman) καθώς και αποδόμησης της κυρίαρχης αντίληψης ότι οι αγορές εξαρτώνται από την ατομική και κληρονομική ιδιοκτησία μέσων παραγωγής, η οποία και θα πρέπει να μεταφράζεται αυτόματα και σε δικαίωμα στα κέρδη (Friedrich Kambartel). Από την άλλη, η θεωρία απομακρύνεται από το υποκείμενο (βιομηχανικό προλεταριάτο) φωτίζοντας το θεσμικό επίπεδο όπου οι πολίτες επιχειρούν να οργανώσουν αλληλέγγυα τον οικονομικό τους βίο.

3. Μία πρώτη κριτική αποτίμηση. Έχοντας δώσει σε αδρές γραμμές την πρόταση του A. Honneth για μια δημοκρατική μορφή ζωής όπως αυτή εντοπίζεται στο έργο του *Η Ιδέα του Σοσιαλισμού* θα επιχειρήσω και μια πρώτη της αποτίμηση⁵⁸.

⁵⁸ Για κριτικές αναφορές στο έργο του Honneth από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Καβουλάκος (2000) και (2018) όπ.π., Μιχαλάκης (2008) όπ.π., Ράντης, Κωνσταντίνος, «Honneth Versus Horkheimer. Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης και το νέο επιστημολογικό του

Αρχικά, ως προς τα θετικά σημεία αναφέρεται ότι ο A. Honneth επεξεργάζεται μία θεωρία που δίνει ιδιαίτερη σημασία στη δημοκρατική θέσμιση, στο δίκαιο και στα δικαιώματα ακολουθώντας τα βήματα των J. Habermas και A. Wellmer. Έτσι επανέρχεται στις πηγές μιας κοινωνικής θεωρίας (Max Weber, Emile Durkheim) για την οποία το δίκαιο αποτελεί βασική μεταβλητή αν θέλουμε να συλλάβουμε το κοινωνικό στην ολότητά του. Αλλά και ακόμη περισσότερο, μέσα από τη “δημοσιότητα” που συντονίζει το σύνολο των σφαιρών του κοινωνικού αποδίδει στην πολιτική βούληση και στα δικαιώματα κεντρικό ρόλο. Ιδιαίτερη σημασία έχει το ότι στοχάζεται τη δημοκρατία ως ένα ολοκληρωμένο τρόπο ζωής, οπότε και την βλέπει τόσο στο προσωπικό πεδίο εντάσσοντας πχ. αιτήματα φεμινιστικά ή βιοηθικά όσο και στο υποσύστημα της οικονομίας αναζητώντας ρυθμίσεις που θα μας οδηγήσουν σε ένα σοσιαλισμό της αγοράς. Δίνει από την άλλη στην πολιτική και τη νομοθέτηση το συντονιστικό ρόλο του κοινωνικού όλου.

Έχει έγνοια η θεώρηση του να είναι επικαιροποιημένη, να έχει γείωση στις κοινωνικές συνθήκες και να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες μεταλλαγές του κοινωνικού σώματος. Προσπαθεί να παραμείνει ανοιχτός σε μία σειρά από θεωρητικές εξελίξεις συνομιλώντας με ετερογενή ρεύματα στοχασμού: πραγματισμός, μεταδομισμός,

---

παράδειγμα», σε: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 114, 2004, σελ. 3-25, Μάρας, Κώστας, «Βιβλιοκρισία του: Axel Honneth, *Das Recht der Freiheit. Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit*, Frankfurt: Suhrkamp, 2011», *Κριτικά*, 2012-02 σε:

κριτικές φεμινιστικές θεωρήσεις, ρεπουμπλικανοί στοχαστές, εργατιστές, ομάδα Socialisme ou Barbarie, αναλυτική φιλοσοφία. Δεν ακολουθεί την τακτική ρήξης του J. Habermas με άλλα “μη-ορθολογικά” θεωρητικά ρεύματα και κυρίως τους μεταδομιστές (όπως αυτή εμφανίζεται στο Φιλοσοφικό λόγο της Νεωτερικότητας⁵⁹). Το παραπάνω δεν τον οδηγεί όμως σε εκλεκτικισμό αλλά θα επιχειρήσει να εντάξει πορίσματά όλων αυτών των ρευμάτων σε ένα συνεκτικό ορθολογικό πλαίσιο μιας κριτικής κοινωνικής θεωρίας.

Από την άλλη στο στοχασμό του A. Honneth είναι φανερό ότι το εντασιακό και κριτικό στοιχείο υποχωρεί παραχωρώντας τη θέση του σε μια παραλλαγή στην ουσία του θεωρητικού ρεύματος του ρεπουμπλικανισμού. Επομένως, παρατηρείται ότι, απαλείφονται οι εντάσεις που έβλεπε η κοινωνική θεωρία της Φραγκφούρτης (υπάρχουν έως και στον Habermas) με κυρίαρχη αυτή μεταξύ ενός δυναστικού οικονομικο-πολιτικού συστήματος και της κοινωνίας. Στη θέση τους μπαίνει ένα αίτημα της ρεπουμπλικανικής πολιτικής θεωρίας: η μετάβαση από το εγώ στο εμείς, ώστε να συγκροτηθεί μια συλλογικότητα που θα οδηγήσει σε ένα πολίτη που «καλλιεργεί την αρετή, συμμετέχει στα κοινά, αφοσιώνεται στο κοινό καλό». Δίνεται επομένως μεγαλύτερη έμφαση από ότι συνήθιζαν οι προηγούμενες γενιές της κριτικής κοινωνικής θεωρίας στη κοινότητα και μάλιστα σε

<http://www.philosophica.gr/critica/2012-02.pdf>

⁵⁹ Habermas, Jürgen, *Der philosophische Diskurs der Moderne: Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1985.

αυτήν της πολιτικής, ενώ η καχυποψία έναντι μιας κρατικής εξουσίας που απειλεί τον κοινωνικό άνθρωπο δεν εμφανίζεται πλέον τόσο έντονα.

Η προσπάθεια να διορθώσει τη φορμαλιστική στροφή του ύστερου J. Habermas θα τον στρέψει στις τοπικές δημοσιότητες και στο έθος τους. Κάτι που μπορεί να προσδίδει μεγαλύτερη δυναμική στη θεωρία του συνδέοντάς την με τα κοινωνικά περιεχόμενα, υπάρχει όμως πάντα ο κίνδυνος με αυτόν τον τρόπο να ατονεί η απαίτηση για έναν ευρύτερο ορθολογικό έλεγχο του δικαιο-πολιτισμικού αποτυπώματος της όποιας τοπικής συλλογικότητας. Τέλος, τίθεται το ερώτημα των ορίων της ανανέωσης που επιχειρείται, κατά πόσο ο μεταρρυθμιστικός οίστρος είναι παραγωγικός ή μήπως χάνεται ένα πολύ μεγάλο μέρος από την αρχική χειραφετητική ορμή. Αναφέρονται ενδεικτικά ότι ουσιαστικά το κοινωνικό υποκείμενο απομακρύνεται από τη θεώρηση του και αντικαθίσταται από μία γενική αναφορά στους θεσμούς ή ότι η δυναμική του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού συστήματος με τις προκλήσεις που αυτό θέτει αποδίδεται ιδιαίτερα αχνά, παρά τις εκτεταμένες του αναφορές στην οικονομία.

Αναφερόμενη Βιβλιογραφία

- Βιβλία του Axel Honneth

Honneth, Axel, *Die Idee des Sozialismus: Versuch einer Aktualisierung*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 2015.

_____, *Verdinglichung: Eine anerkennungstheoretische Studie*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 2015.

_____, *Le Droit de la liberté. Esquisse d'une éthicité démocratique*, traduction : Frédéric Joly-Pierre Rusch, Paris : Gallimard, 2011.

_____, *Das Ich im Wir: Studien zur Anerkennungstheorie*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 2010.

_____, *Kampf um Anerkennung: Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2010.

Honneth, Axel και Fraser, Nancy, *Umverteilung oder Anerkennung?: Eine politisch-philosophische Kontroverse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2003.

Στα ελληνικά

Honneth, Axel, *Η Ιδέα του Σοσιαλισμού. Μια προσπάθεια επικαιροποίησης*, μετάφραση Μαρία Τοπάλη, Αθήνα: Πόλις, 2018.

_____, Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας, εισαγωγή-μετάφραση: Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Αθήνα: Πόλις, 2000.

- Υπόλοιπη βιβλιογραφία

Abensour, Miguel, *La Démocratie contre l'État : Marx et le moment machiavélien*, Paris: Le Félin, 2004

Bataille, Georges, “L'abjection et les formes misérables” σε: *Œuvres complètes*, Paris: Gallimard, 1970, σελ. 217–21.

Habermas, Jürgen, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1998.

_____, «Three Normative Models of Democracy», *Constellations* vol.1/ no. 1, December 1994, σελ. 1–10.

_____, «Modernity: An unfinished project» σε: d'Entrèves, Maurizio Passerin και Benhabib, Seyla (επιμ.), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: The MIT Press. 1997.

Horkheimer, Max, «Traditionelle und kritische Theorie» σε: *Zeitschrift für Sozialforschung. Jahrgang 6. 1937*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980, σελ. 245-624.

Kammas, Anthony, «Reconciling Radical Philosophy and Democratic Politics: The Work of Agnes Heller and the Budapest School», *Critique*, vol.35 no. 2, 2007, σελ. 249–274.

Kristeva, Julia, *Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection*, Paris: Le Seuil, 1980

Lefebvre, Henri και Guterman, Norbert, *La conscience mystifiée*, Paris : Gallimard, 1936.

Lefebvre, Henri, *Le Nationalisme contre les nations*, Paris : Editions Sociales, 1937.

_____, *Le droit à la ville*, Paris : Anthropos, 1967.

_____, *Le Manifeste Différentialiste*, Paris : Gallimard, 1971.

_____, *La production de l'espace*, Paris : Anthropos, 1974.

_____, *De l'Etat*. 4 vol. 1976-1978, Paris : UGE.

_____, *Une Pensée Devenue Monde. Faut-il abandonner Marx?* , Paris: Fayard, 1980

_____, *La survie du capitalisme, La reproduction des rapports de production*, Paris : Anthropos, 2002

_____, *La fin de l'Histoire*, Paris: Anthropos, 2001

_____, *Introduction à la modernité. Préludes*, Paris: Les éditions de minuit, 1962

Lefebvre, Henri και Groupe Navarrenx, *Du contrat de citoyenneté*, Paris : Syllepse, 1991.

Löwenthal, Leo και Guterman, Norbert, *Prophets of deceit: a study of the techniques of the American agitator*, New York: Harpers, 1949.

Liotard, Jean-François, *La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir*, Paris: Les éditions de minuit, 1979.

Marx-Engels Werke, Bände 3, Berlin: Dietz Verlag, 1990.

Negt, Oskar και Kluge, Alexander, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 1990.

Wellmer, Albrecht, *Endspiele: Die unversöhnliche Moderne - Essays und Vorträge*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 1993.

Βάκη Φωτεινή, «Η “Αυτοκρατορία” και οι εχθροί της», *Ουτοπία*, τεύχος 71, Οκτώβριος 2006, σελ. 43-61.

Βάκη, Φωτεινή, *Η πρόοδος στο Διαφωτισμό. Πρόσωπα και προσωπεία*, Αθήνα: Ευρασία, 2012.

Βασιλόγιαννης, Φίλιππος, *Το μίσος για τη φιλελεύθερη δημοκρατία*, σε:

http://users.uoa.gr/~pvassil/Democracy1.pdf?fbclid=IwAR3CeG4juo7jjB5SvTM-dsmg-J-d31wxPo7CGznE_BfZgNOqMPi8qoW-25U [ανακτήθηκε στις 17/5/2019]

Wellmer, Albrecht [Βέλμερ, Άλμπρεχτ], «Ριζοσπαστική Κριτική της νεωτερικότητας ή θεωρία της νεωτερικής δημοκρατίας; » σε Καβουλάκος, Κωνσταντίνος (επιμ.) *Κριτική θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα: Νήσος, 2003, 245-279.

_____, *Η ελευθερία στο νεωτερικό κόσμο. Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού, εισαγωγή-μετάφραση: Κων/νος Καβουλάκος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.

Virno, Paolo [Βίρνο, Πάολο], *Γραμματική του Πλήθους. Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής, μετάφραση: Βασίλης Πάσσας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2007.

Γεωργίου, Θεόδωρος, *Η φιλοσοφία ως κριτική κοινωνική θεωρία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.

Γιαλκέτσης, Θανάσης, «Φιλοσοφία της πράξης και ριζοσπαστική δημοκρατία» εισαγωγή σε: Dewey, John, *Φιλελευθερισμός και Κοινωνική Δράση*, μετάφραση: Μαγδαληνή Τσεβρένη, Αθήνα: Πόλις, 2019, σελ. 9-105.

Γκιούρας, Θανάσης, *Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά στις θέσεις για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin*, Αθήνα: ΚΨΜ, 2012.

Καβουλάκος, Κωνσταντίνος, *Ιστορία και Πράξη, Η φιλοσοφία της πράξης του Γκέοργκ Λούκατς*, Αθήνα: Τόπος, 2018.

Καβουλάκος, Κωνσταντίνος, «Ο Axel Honneth και η παράδοση της κριτικής θεωρίας», εισαγωγή σε: Honneth Axel (2000) όπ.π. σελ. 7-40.

Κιουπκιολής, Αλέξανδρος, *Πολιτικές της ελευθερίας. Αγωνιστική δημοκρατία, μετα-αναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2011.

Cohen, Gerald-Allan [Κοέν, Τζέραλντ Άλαν], *Γιατί όχι σοσιαλισμός;*, μετάφραση: Νικόλας Βρούσαλης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2010.

Μανιτάκης, Αντώνης, «Η έννοια του πλήθους και η ουτοπική προοπτική της παγκόσμιας δημοκρατίας. Με αφορμή τη “Δημοκρατία του Πλήθους” στο έργο του Negri», σε: <https://www.constitutionalism.gr/1910-i-ennoia-toy-plitoys-kai-i-oytopiki-prooptiki-tis/> [ανακτήθηκε στις 16/5/2019].

Μιχαλάκης, Ανδρέας, «Η ηθική της αμοιβαίας αναγνώρισης: από τη σχέση θεωρίας πράξης στη δικαιολόγηση της ηθικής σκοπιάς» σε: *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, επιμέλεια: Μανόλης Αγγελίδης-Στέφανος Δημητρίου-Αλίκη Λαβράνου, Αθήνα: Πόλις, 2008, σελ.356-371.

Negri, Antonio και Hardt, Michael [Νέγκρι, Αντόνιο και Χαρντ, Μάικλ], *Πλήθος. Πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011.

Παρούσης, Μιχάλης, *Διαβουλευτική δημοκρατία και επικοινωνιακή ηθική*, Αθήνα: Ίνδικτος, 2005.

Wright, Erik Olin [Ράιτ, Έρικ Όλιν], *Ρεαλιστικές Ουτοπίες*, μετάφραση: Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος- Έλενα Παπαδοπούλου Αθήνα: Ασίνη, 2018.

Ράντης, Κωνσταντίνος, «Honneth Versus Horkheimer. Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης και το νέο επιστημολογικό του παράδειγμα», σε: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 114, 2004, σελ. 3-25.

Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, *Η συντροφικότητα και το σύμφωνο συμβίωσης. Η οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας (υπό έκδοση).

Ρεθυμιωτάκη, Ελένη-Μαροπούλου, Μαρίνα και Τσακιστράκη, Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα: Σύνδεσμος Εκδοτών Ακαδημαϊκών Βιβλίων, 2015 σε: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6177> [ανακτήθηκε στις 17/5/2019]

Σούρλας, Παύλος, *Δημοκρατία και Αυτονομία*, Αθήνα: Πόλις, 2017.

Σταμάτης, Κώστας, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Αθήνα: Πόλις, 2000.

Jay, Martin [Τζέι, Μάρτιν], *Η διαλεκτική Φαντασία. Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας. 1923-1950*, πρόλογος-μετάφραση: Φώτης Τερζάκης, επιμέλεια: Κώστας Λιβιεράτος-Γιώργος Σαγκριώτης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

Foucault, Michel [Φουκώ, Μισέλ], *Οι λέξεις και τα πράγματα*, μετάφραση : Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986.

Habermas, Jurgen [Χάμπερμας, Γιούργκεν], *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος, 1997.

Heller, Agnes [Χέλερ, Ανιές], *Η μεγάλη δημοκρατία*, μετάφραση: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Έρασμος, 2007.

Χρύσης, Αλέξανδρος, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Αθήνα: Κριτική, 2004.

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Ιστορία και Μέθοδος*, Αθήνα: Σμίλη, 1994.